

Федосов В.М.,

доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри фінансів ДВНЗ
“Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана”

Юхименко П.І.,

доктор економічних наук, професор,
ректор Білоцерківського інституту економіки
та управління ВНЗ “Відкритий міжнародний
університет розвитку людини “Україна”

Бойко С.В.,

аспірант кафедри фінансів ДВНЗ
“Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана”

МИКОЛА ЦИТОВИЧ — ФУНДАТОР НАУКИ ПРО МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

Розглянуто життєвий шлях українського економіста, фінансиста, громадського діяча Миколи Цитовича. Особливу увагу приділено рокам його навчання і праці в Київському університеті. Визначено наукові інтереси вченого, пов’язані з місцевими фінансами, прибутком, а також його внесок у розвиток фінансової науки.

The authors consider the life of M. Tsytovyich, Ukrainian economist, financier, community leader and rector of Kyiv University. Special attention is paid to his years of study and work at Kyiv University. Also defined are academic research interests related to local finance, profit and contribution to the development of financial science.

Ключові слова: М. Цитович, українська фінансова думка, Київський університет, місцеві фінанси.

Кінець ХХ — початок ХХІ століття в історії фінансової науки стали роками розуміння значимості національного надбання, яке може сприяти подальшому розвитку науки. У науці ніщо не визріває раптово, тому нині постала потреба в переосмисленні національної фінансової думки з іншої точки зору, вільної від цензури та радянського світогляду. Це викликано також усвідомленням ролі фінансів і у відтворювальному процесі, й у сфері “інтересів” практиків, до якої входять такі категорії, як бюджет, податки, позики, інфляція тощо. Не лише фінансист, а й будь-яка освічена людина тією чи іншою мірою має володіти теоретичними основами в галузі фінансової науки.

Саме тому активізувалася увага до постатей і наукової спадщини українських економістів-фінансистів, які жили і працювали в той період, були сучасниками і тлумачами розвитку господарчої системи, фінансової науки і процесів, що зумовлювали зміни у фінансовому господарстві. Як зазначав всесвітньо відомий

дослідник фінансової думки Й. Шумпетер, “чим ближча до нас епоха, тим складніше нам її зрозуміти; нашу власну ми знаємо гірше за все”¹.

Із цих позицій актуальним є звернення сучасних дослідників до творчої спадщини наших попередників, наукові здобутки яких певною мірою мають світове значення, проте незнані навіть у середовищі вітчизняних економістів.

Однією з таких постатей української фінансової думки, яка заслуговує на увагу й переосмислення внеску в розвиток теорії фінансів, особливо місцевих, є Микола Мартиніанович Цитович. У сучасній економічній та історичній літературі зазначається, що ім’я Цитовича “гадувалося лише з негативними епітетами...”², як і більшості “буржуазних” учених другої половини ХІХ — початку ХХ століття.

Біографічні дані М. Цитовича як ученого-економіста стали доступними завдяки активізації досліджень історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У книзі “Ректори Київського університету. 1834—2006”³ наведено основні етапи життя українського вченого, найзначніші праці й бібліографію. Коротка біографія міститься також у книзі, присвяченій видатним студентам і викладачам Київського університету⁴.

Окремі аспекти оцінки наукової спадщини М. Цитовича висвітлено в сучасній економічній літературі, зокрема, у працях Л.В. Вернигори, В.П. Єфименка, В.М. Фещенко, П.М. Леоненка та ін. Разом із тим досі відсутнє узагальнююче дослідження, присвячене вченому як економісту-фінансисту.

Слід зазначити про можливе виникнення методологічних помилок щодо визначення наукової спадщини М. Цитовича у зв’язку з тим, що у Новоросійському університеті тоді працював професор цивільного права П. Цитович. Життя й наукова діяльність обох припали на кінець ХІХ — початок ХХ століття (Петро Павлович — 1843—1913 роки, Микола Мартиніанович — 1861—1919 роки) та пов’язані з Університетом св. Володимира. Проте кожен із них мав власне коло наукових інтересів: Петро Павлович “був великим знавцем торговельного права”⁵, досліджував гроші в контексті цивільного права, Микола Мартиніанович акцентував увагу на політичній економії, статистиці, поліційному праві, соціальному страхуванні, підприємницькому прибутку, місцевих фінансах тощо, увійшовши до плеяди найвизначніших українських дослідників у галузі фінансів того періоду. Сучасники, як і сам учений,

---

¹ Шумпетер Й. История экономического анализа: В 3-х т. Т. 2 / Пер. с англ. под ред. В.С. Автономова. — СПб.: Экономическая школа, 2001. — С. 999.

² Єфименко В.П. Ранній етап наукової біографії Миколи Мартиніановича Цитовича (1880-ті — початок 1890-х років) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — № 2. — С. 116—123.

³ Ректори Київського університету. 1834—2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, Л.В. Шевченко. — К., 2006. — 336 с.

⁴ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / За ред. В.В. Скопенка. — К.: Світ Успіху, 2005. — 464 с.

⁵ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. слов.: У 4-х т. Т. 4: Р—Я. — 2-ге вид., доп. / За ред. В.А. Синтини. — О.: Астропринт, 2005. — 632 с.

відносили його до представників фінансової науки, а зміст його праць дає нам право віднести професора М. Цитовича до фундаторів науки про місцеві фінанси.

Народився Микола Мартиніанович 17 квітня 1861 року у м. Миколаєві в родині службовця, дійсного статського радника. Перші кроки навчання він зробив під керівництвом матері, а з переїздом сім'ї до Києва пішов навчатися до Першої київської гімназії, після закінчення якої у 1879 році вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира. Під час навчання в університеті, який уже третій термін очолював М. Бунге й читав лекції на юридичному факультеті, молода людина захопилася економічними науками. Курси лекцій на юридичному факультеті читали тоді й інші відомі українські учені-економісти: Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, Г.Д. Сидоренко та ін. Уже відомий учений М. Цитович у праці “Погляди Д.І. Піхно в галузі економічної політики” (1915), аналізуючи наукову спадщину свого вчителя, зі словами вдячності згадуватиме викладачів.

Неабиякі здібності науковця у М. Цитовича проявилися вже в студентські роки. Остання його студентська наукова робота “Кустарна промисловість у Росії” (1882) отримала високу оцінку професорів факультету й була відзначена золотою медаллю. Після закінчення університету в 1883 році зі ступенем кандидата юридичних наук молодий учений залишився за рекомендацією Вченої ради стипендіатом для здобуття професорського звання (1883—1887). З цього періоду його викладацьке й наукове життя на тривалий період буде пов'язане з Київським університетом св. Володимира.

У 1886 році М. Цитович успішно склав іспит на ступінь магістра політичної економії та статистики й був зарахований на посаду приват-доцента університету на кафедру політичної економії⁶.

Підсумком навчання в магістратурі став захист у 1889 році дисертації “Огляд учень про підприємницький прибуток”⁷, яка отримала високу оцінку в наукових колах та була надрукована коштом університету. Праця ще молодого вченого стала найцитованішою його сучасниками, проте, на жаль, залишається незнаною нинішнім поколінням учених-економістів. Даючи їй високу оцінку, В.М. Фещенко зазначає, що “в розробці проблеми підприємницького прибутку вчений був близьким до неокласичного її тлумачення, зокрема, у працях А. Маршалла”⁸.

Глибокий аналіз окремих положень дисертації свідчить про те, що вони були піонерними у світовій економічній думці. Навіть у сучасній історії економічної науки незаслужено упущено надбання українського вченого. Відомий дослідник

⁶ Вернигора Л.В. М.М. Цитович — вчений-економіст і громадський діяч // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. “Економіка”. — 2000. — Вип. 44. — С. 75.

⁷ Цитович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли. — К.: Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1889. — 283 с.

⁸ Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX — початку XX ст.: Моногр. — К.: КНЕУ, 2003. — С. 138.

наукової спадщини українських вчених-економістів П. Леоненко зазначає: “Праця М.М. Цитовича вийшла у світ до знаменитої роботи Й.А. Шумпетера “Теорія економічного розвитку: дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, процента і циклу кон’юнктури” (1911). До неї на Заході ставляться як до піонерної, тоді як праця М.М. Цитовича взагалі не згадується навіть побіжно найвідомішими західними істориками економічної думки”⁹. Додамо, що однією з причин такої ситуації є те, що не використовуємо і не згадуємо ми. Утім, це окрема тема дослідження в галузі історії економічної думки, ми ж виділимо найважливіші здобутки вченого у фінансовій науці.

3 травня 1889 року по серпень 1891-го М. Цитович за кошти університету був відряджений за кордон для продовження наукової роботи. Водночас він мав на меті освоїти викладання політичної економії, статистики й фінансового права в найвідоміших університетах Німеччини, Франції й Бельгії, а також вивчити організацію адміністративної статистики в цих країнах. Перебуваючи в Німеччині, у Берлінському університеті він відвідував лекції представників нової історичної школи А. Вагнера, Г. Шмоллера і В. Майуена¹⁰.

Предметом наукових досліджень українського вченого в цей період були фінансові відносини та їх організація на місцевому рівні. Результатом проведеного дослідження стала дисертація “Місцеві витрати Пруссії у зв’язку з теорією місцевих витрат”¹¹, рецензентом якої був відомий український економіст професор М.П. Яснопольський.

За своєю структурою праця є дуже простою і складається з двох частин: перша містить огляд учень про місцеві витрати, друга присвячена оцінці системи місцевих витрат Пруссії. Водночас здійснені ученим теоретичні узагальнення й висловлені ним думки мають неочікуване значення для світової й вітчизняної фінансової науки.

У першому розділі праці М. Цитович здійснює критичний аналіз теоретичних здобутків світової фінансової думки. В розвитку теорії місцевих витрат у контексті розвитку теорії місцевих фінансів він умовно виділяє три періоди: до 60-х років XIX століття, початок і кінець 60-х років XIX століття.

Протягом першого періоду вчення про місцеві витрати перебувало в зародковому стані. Місцеві фінанси обговорювалися лише в окремих аспектах і “нерідко, — зазначає вчений, — робилися надто поверхневі висновки”¹². Але позитивним моментом було вироблення однозначного підходу до сутності розуміння податків: “Податок... може бути виправданий лише як винагорода за вигоди, які отримує

---

⁹ Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Моногр. — К.: ІАЕ УААН, 2003. — С. 352.

¹⁰ Вернигора Л.В. Зазнач. праця.

¹¹ Цытович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — 735 с.

¹² Там само. — С. 10.

платник від діяльності суспільного союзу, а при розподілі податків слід визначитися лише з розмірами цих вигод, які дістаються окремим платникам”¹³. Тобто представники даного напряму наголошували на відповідності між сплаченими податками та обсягами благ, що мають бути отримані платниками. На жаль, у сучасних економічних системах це положення втратило свій зміст, і не завжди пересічний платник відчуває співрозмірну користь від оподаткування його доходів.

Другий період, на думку вченого, характеризувався особливою увагою до питання місцевих фінансів і розвитком його в контексті школи німецького фритредерства (англ. *free trade* — вільна торгівля). Саме ця школа обґрунтувала виключно господарський характер місцевих фінансів, тобто їх метою було визначено “надання різноманітних господарських вигод членам місцевих союзів”¹⁴.

Третій період ознаменувався швидким розвитком системи місцевих витрат і негативним ставленням населення до постійно зростаючого місцевого обкладання, тож у працях науковців увага до місцевих фінансів приверталася частіше. Загалом підходи учених цього періоду М. Цитовичем було піддано критиці за їх неправильне розуміння співвідношення і зв’язання самоуправління й управління¹⁵.

З-поміж учених-фінансистів, які займалися проблемами місцевих фінансів, учений особливо виділяє наукові досягнення А. Вагнера. За наявності окремих критичних зауважень він відзначає, що “це питання у Вагнера розроблено ґрунтовніше, ніж у кого б то не було з його попередників”¹⁶. Узагальнюючи погляди і здобутки своїх попередників, автор доходить висновку, що вченню про місцеві фінанси “бракує тих принципових основ, які воно може отримати лише тоді, коли буде поставлене у зв’язок із загальним ученням про розподіл зборів і повинностей, які виникають із задоволення суспільних потреб”¹⁷.

Доречно зауважити, що в полі зору вченого поряд із зарубіжними досягненнями фінансової думки перебувають і наукові здобутки російських та українських учених-фінансистів А. Лебедева, Л. Ходського, І. Тарасова, С. Гловайського. Дуже високо М. Цитович оцінив праці професора Л. Ходського, зокрема ідею, що основні засади можуть бути однаковими для державного й місцевих господарств. Разом із тим, на його думку, “застосування цих засад до місцевих господарств, завдяки особливим умовам, в які поставлені останні, потребує особливих висновків і міркувань”¹⁸. А найскладнішим для загальної теорії про місцеві витрати є питання в тій частині, “яка стосується питання щодо справедливої норми участі держави й

---

¹³ Цитович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — С. 13.

¹⁴ Там само. — С. 16.

¹⁵ Там само. — С. 25, 26.

¹⁶ Там само. — С. 31.

¹⁷ Там само. — С. 44.

¹⁸ Там само. — С. 58.

місцевих союзів у витратах, що викликані задоволенням суспільних потреб”¹⁹. Жодна з існуючих теорій обкладання, як показав їх критичний аналіз М. Цитовичем, чіткої відповіді на це питання не дає.

Розвиток учення про місцеві витрати вчений розпочинає з визначення платіжної сили місцевих союзів, яка “визначається чисельністю його населення й середньою платіжною спроможністю останнього”²⁰, водночас зазначаючи про незалежність суми витрат місцевих органів від платіжної сили.

Принцип справедливого розподілу суспільних зборів зводиться до того, “щоб поставити всіх громадян держави в однакові сприятливі умови відносно задоволення суспільних потреб”²¹, — вважає вчений. Платежі їх мають співвідноситися, з одного боку, з їх засобами, з другого — з мірою задоволення цих потреб. Місцеві групи населення, пов’язані з тим чи іншим союзом, “за загальним правилом не повинні нести на собі ті надлишки витрат, які обумовлені особливою дорожнечою задоволення суспільних потреб у даній місцевості, порівняно з іншими місцевостями”²². Із цього загального правила має бути виняток, наголошує М. Цитович, зауважуючи, що “буде цілком справедливо змусити кожного нести ту частку суспільних витрат, яка викликана його свідомою або необережною виною, неекономним або таким, що не відповідає дійсній потребі, користуванням суспільними установами чи спорудами, його промисловою діяльністю і, нарешті, такими умовами, які, потребуючи незалежно від нього самого особливих витрат для задоволення його суспільних потреб, водночас ставлять його у становище сприятливіше порівняно з іншими платниками”²³.

М. Цитович показує практичні переваги місцевого господарства порівняно з державним: по-перше, існування місцевого фінансового господарства з його особливим колом завдань, які виконуються за рахунок місцевого населення, посилює відповідальність перед платниками податків. У таких умовах можливості “контролю витрат”²⁴ є значно кращими; по-друге, існування такого господарства спонукає місцеві органи “залучити до участі в суспільних благах дарову робочу силу”²⁵. Цьому сприяють тісніші стосунки з місцевим населенням і “дух самоуправління”, на якому ґрунтується діяльність місцевих господарств. Держава, застосовуючи примус, могла б досягти таких самих результатів, але це позначилося б на якості послуг. Водночас вчений застерігав, що “дарова служба добра

---

¹⁹ Цитович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — С. 232.

²⁰ Там само. — С. 234.

²¹ Там само. — С. 254.

²² Там само.

²³ Там само. — С. 255.

²⁴ Там само. — С. 258.

²⁵ Там само. — С. 259.

тоді, коли вона є досить простою й не віднімає занадто багато часу в осіб, які присвячують себе їй”²⁶. І тут важливо не допустити безкоштовних посад “заради будь-яких побічних, не зовсім чистих джерел доходу”²⁷, — зауважував він. Для місцевих союзів, які переважно мають справу з господарською стороною управління, ця загроза є особливо великою.

Щодо джерел доходу в державному й місцевих господарствах М. Цитович виділяє доходи, які не мають податкового характеру: доходи від нерухомості й різного роду промислових і громадських підприємств, що належать громадським союзам. Наявність цих джерел залежить від конкретних обставин і умов як на рівні країни, так і на рівні місцевого союзу. Залежно від цих обставин місцеві союзи можуть мати переваги перед державою щодо неподаткових доходів або навпаки. Проте виходячи із загальних умов, які визначають доступність неподаткових джерел, переваги мають бути в місцевих союзів. “Місцеві союзи, — зазначає М. Цитович, — краще за державу можуть пристосовуватися до вимог ринку та мають більші можливості й більше стимулів до скорочення надлишкових витрат. І чим складнішою є господарська сторона якого-небудь підприємства, тим більше переваг при управлінні ним мають місцеві союзи перед державою. При вилученні доходу з нерухомого майна, за винятком, можливо, лісних помість, становище місцевих союзів також є вигіднішим, ніж становище держави”²⁸.

Приватно-господарські доходи й доходи від громадських підприємств, на думку М. Цитовича, повинні важливішу роль відігравати в місцевому бюджеті, ніж у державному, що зумовлено двома причинами: 1) деякі громадські підприємства є характерними переважно для місцевих союзів (особливо комунальні підприємства); 2) держава “як підприємець узагалі стоїть дещо нижче місцевих союзів”²⁹. Стосовно податкових джерел державних та місцевих доходів учений зазначає, що в цьому відношенні переваги державного господарства перед місцевими є цілком безперечними. Що ж до прямих податків, то доцільнішим є справляння їх місцевими союзами, оскільки оцінку предметів обкладання вони можуть провести правильніше, ніж безпосередні державні органи. “Комунальні органи, — зазначає він, — більше зацікавлені в добросовісному виконанні цього завдання і краще ознайомлені з умовами й обставинами місцевого життя”³⁰.

Держава може якоюсь мірою скористатися цією властивістю місцевих союзів, залучаючи їх до участі у фінансовому управлінні. Проте жоден зі способів “участі місцевих жителів у фінансовому управлінні держави не може дати останній усіх тих

²⁶ Цитович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — С. 259.

²⁷ Там само. — С. 260.

²⁸ Там само. — С. 262.

²⁹ Там само. — С. 264.

³⁰ Там само. — С. 265.

вигод, якими користуються місцеві союзи при розподілі власних податків”³¹. Саме тому М. Цитович робить висновок, що “у відношенні до прямих податків місцеві союзи поставлені у сприятливіші умови, ніж казна. За рівних інших умов ці податки можуть давати їм, — наголошує він, — більший дохід, і в межах кожного окремого союзу можуть бути розподілені рівномірніше, ніж у межах цілої держави”³². Як відомо, ця ідея не втратила своєї актуальності й нині, особливо для України періоду розширення місцевого самоуправління.

Щодо непрямих податків, то тут держава має повну перевагу. Розкриваючи об’єктивні причини цього, автор доходить висновку, що “непрямі податки не можуть відігравати в місцевих бюджетах навіть приблизно тієї ролі, яку вони відіграють або можуть відігравати в бюджеті держави”³³. Разом із тим переваги непрямого обкладання перед прямим не є абсолютними. На думку вченого, “значення їх ставатиме тим меншим, чим досконалішою буде техніка прямого обкладання, чим рівномірнішим буде розподіл прямих податків, чим більше можна буде покладатися на чесність і неупередженість органів, які проводять оцінку для прямого обкладання, чим більшою буде впевненість платників у тому, що існуючий розмір прямого обкладання дійсно викликається необхідністю й оправдовується суспільним інтересом, і, нарешті, чим більше розвиватиметься в суспільстві почуття громадського обов’язку”³⁴. Названі вченим переваги не втратили свого значення й сьогодні, навіть у країнах із найдосконалішою системою прямого обкладання.

Аналізуючи переваги державного господарства, які має велика господарська одиниця перед іншими, М. Цитович наголошує, що “союз, фінансові засоби якого не мають достатньої стійкості, не може правильно функціонувати”³⁵. У цьому аспекті велике значення має система місцевих податків. Чим різноманітнішими є джерела обкладання, надані місцевим союзам, тим більшу стійкість можуть мати їх фінансові засоби. Тому значні переваги мають великі міста, які за однакової системи обкладання володіють різноманітнішими джерелами доходів. Фінансова сила столиць і міст із мільйонним населенням “не поступається силі держави середньої руки”³⁶, — зазначає вчений. Отже, все це потрібно враховувати при розподілі витрат управління між окремими видами місцевих союзів. Із фінансової точки зору “центральне покриття витрат управління взагалі заслуговує на перевагу, — пише М. Цитович, — перед віднесенням їх на засоби місцевих союзів”³⁷. Учений вважає

---

³¹ Цитович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — С. 266.

³² Там само. — С. 267, 268.

³³ Там само. — С. 271, 272.

³⁴ Там само. — С. 275.

³⁵ Там само. — С. 278.

³⁶ Там само. — С. 279.

³⁷ Там само. — С. 281.

недоцільним покладати будь-які витрати на місцеві кошти заради полегшення загальнодержавного бюджету.

Держава подібно великим підприємствам має переваги у виробництві товарів і послуг, призначених для задоволення суспільних потреб. Проте тісні союзи, у свою чергу, володіють специфічними перевагами дрібних підприємців — “більшою господарністю, сильнішим прагненням і більшою здатністю до збереження вимог господарського принципу”³⁸. Місцеві союзи “можуть свідоміше ставитися й до кошторису, і до контролю, ніж відповідні державні органи, які і при затвердженні кошторису витрат і при перевірці його виконання вимушені задовольнятися переважно паперовими даними”³⁹. Тобто в цьому разі контроль здійснюється тими органами, через які виражається воля громадських союзів. Вагомий вплив може мати й саме місцеве населення, якщо його більше цікавить питання місцевих витрат, а не загальнодержавних видатків. “У місцевих господарствах, — зазначає М. Цитович, — економічного принципу дотримуються меншою мірою, ніж у приватних підприємствах, але більшою мірою, ніж у загальнодержавному господарстві”⁴⁰. Щодо різних видів місцевих союзів учений проводить градацію: найбільші здібності до дотримання економічного принципу мають громади, потім повіті і, нарешті, губернські і обласні земські союзи. Така характерна особливість різного рівня громадських союзів зберігається до сьогодні.

Зіставляючи переваги та недоліки державного й місцевого господарств, М. Цитович робить висновки, що є актуальними й нині як для теорії самоуправління, так і для питання про місцеві витрати: 1) господарські переваги місцевих союзів можуть проявлятися достатньою мірою лише тоді, коли витратами місцевих коштів відають органи, які дійсно представляють місцеві інтереси і на склад яких безпосередньо може впливати місцеве населення; 2) найбільш повного дотримання господарського принципу, при місцевому покритті витрат, варто очікувати тоді, коли місцеві союзи покривають ці витрати з податків, що справляються з місцевого населення, тому що необхідність сплачувати податки зацікавлює платників у правильному розподіленні місцевих витрат; 3) чим менше піддаються будь-які витрати формальному контролю, тим більшою є необхідність віднесення їх на місцеві кошти і навпаки, витрати, які можна контролювати з центру, можуть покриватися із загальнодержавних коштів⁴¹. У цілому “місцеве покриття суспільних витрат посилює життєвість самоуправління, — підсумовує М. Цитович, — і підвищує його значення як засобу виховання в народі суспільного духу”⁴².

---

³⁸ Цитович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — С. 283.

³⁹ Там само. — С. 284.

⁴⁰ Там само. — С. 286.

⁴¹ Там само. — С. 287, 288.

⁴² Там само. — С. 291.

У питанні раціонального співвідношення державного й місцевого покриття суспільних потреб учений наводить важливе правило, що стосується розподілу витрат управління між державою й місцевими союзами: “Якщо через будь-які міркування виникне потреба надати місцевим союзам певну галузь управління, то ця обставина уже сама по собі має свідчити на користь того, щоб на місцеві ж союзи було покладено принаймні частину витрат, поєднаних із цією галуззю; і навпаки, якщо ця галузь управління внаслідок певних міркувань має бути залишена за державою, то звідси випливає, що держава повинна брати участь і у викликаних нею витратах”⁴³. Тобто вчений наголошує на існуючій залежності між участю окремих союзів у різноманітних галузях управління й участі їх у витратах, обумовлених цими галузями.

М. Цитович звертає увагу на те, що абсолютних меж фінансового співробітництва держави й місцевих органів самоуправління не існує. Вони можуть змінюватися через різні обставини: “...для фінансового співробітництва суспільних союзів, — зазначає він, — залишається досить широка область, у межах якої воно може слугувати корективом для тих випадків, коли розподіл цілих галузей або окремих справ управління між державою й різного роду місцевими союзами, що найбільше відповідає адміністративним і політичним міркуванням, не відповідає тому розподілу витрат управління, яке могло б бути визнане найсправедливішим і найдоцільнішим”⁴⁴. У цьому полягають загальне значення й цілі фінансового співробітництва суспільних союзів.

Учений виділяє чотири форми такої фінансової співпраці:

- 1) участь держави у витратах місцевих союзів;
- 2) участь широких місцевих союзів у витратах більш тісних союзів, які належать до їх територіального складу;
- 3) фінансове співробітництво однорідних місцевих союзів;
- 4) участь тісних союзів у витратах більш широких союзів, у тому числі участь місцевих союзів у видатках держави⁴⁵.

Допомога держави у фінансуванні місцевих витрат надає можливість пом'якшити їх нерівномірний розподіл, підвищує рівень задоволення суспільних потреб у тих союзах, яким не вистачає для цього власних коштів, і підтримати місцеві бюджети в разі випадкових коливань місцевих доходів і витрат, викликаних збігом якихось несприятливих обставин. Наданням відповідної допомоги із загальнодержавних коштів у цих обставинах максимально досягається можливість місцевих союзів брати участь у тих фінансових перевагах, які має держава завдяки можливості користуватися у великих масштабах непрямим обкладанням, а інколи також завдяки щедрим джерелам неподаткових доходів. На думку М. Цитовича, “допомогу з

---

⁴³ *Цитович Н.* Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — С. 293, 294.

⁴⁴ *Там само.* — С. 299.

⁴⁵ *Там само.* — С. 300.

коштів державної казни необхідно видавати лише на такі потреби, задоволення яких загальнодержавними коштами може бути принципово оправдане”⁴⁶.

Предметом досліджень українського вченого були також питання взаємодії між державою та місцевими органами з точки зору системи державного й місцевого обкладання та фінансової допомоги місцевим органам. Він доходить висновку, що “державна допомога місцевим союзам лише тоді може повною мірою виконати своє призначення, коли джерелом її слугують загальні кошти державної казни”⁴⁷.

Отже, своїм науковим дослідженням “Місцеві витрати Пруссії у зв’язку з теорією місцевих витрат” М. Цитович уперше у світовій і вітчизняній фінансовій літературі заклав фундаментальні основи сучасної теорії самоуправління. Значна частина обґрунтованих ним положень є актуальною і в сьгоднішніх наукових розробках теорії місцевих фінансів. Із цього погляду праця вченого має світове значення, а сам дослідник заслуговує світового визнання як фундатор науки про місцеві фінанси.

Починаючи з 1893 року, М. Цитович працює в Університеті св. Володимира, обіймаючи різні посади — від екстраординарного професора до ректора. У жовтні 1893 року його призначають екстраординарним професором кафедри поліційного права, у травні 1902 року — деканом юридичного факультету, а у червні 1902-го — ординарним професором, того ж року присвоюють чин “статського радника зі старшинством”⁴⁸.

У вересні 1896 року за захищену дисертацію М. Цитовича удостоєно юридичним факультетом Київського університету св. Володимира ступеня доктора політичної економії і статистики. У 1908 році в доопрацьованому вигляді роботу “Місцеві витрати Пруссії у зв’язку з теорією місцевих витрат” було надруковано за кошти університету, а Миколу Мартиніановича призначено ординарним професором на кафедрі поліційного права.

Слід зазначити, що увага сучасників до постаті М. Цитовича пов’язана передусім із його перебуванням на посаді ректора Імператорського університету св. Володимира з 1905-го по 1917 рік у добу воєн і революцій. Учений переобирався ректором чотири рази поспіль на трирічні терміни⁴⁹. Із 1908 року він викладав політичну економію і в Київському комерційному університеті⁵⁰.

У червні 1911-го М. Цитович на прохання міністра народної освіти був представником Росії в Комісії міжнародних конгресів адміністративних наук у Брюсселі. Український учений неодноразово брав участь у виборах членів Державної Думи, користувався авторитетом у наукових колах.

⁴⁶ *Цитович Н.* Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — С. 302.

⁴⁷ *Там само.* — С. 325.

⁴⁸ *Вернигора Л.В.* Зазнач. праця.

⁴⁹ Ректори Київського університету. 1834—2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тищенко, Л.В. Шевченко. — К., 2006. — С. 159.

⁵⁰ *Вернигора Л.В.* Зазнач. праця.

Серед наукового доробку М. Цитовича слід згадати також працю “Сільське товариство як орган місцевого управління” (1911)⁵¹, відзначену особливою подякою імператора Миколи II. У ній сформульовано підсумки проведеної реформи й оцінено стан сільського товариства, його фінансові потреби. Учений обґрунтував власний проект реформи сільського товариства, який було подано до Державної Думи.

30 травня 1919 року М. Цитовича було заарештовано Київською губернською надзвичайною комісією (з конфіскацією частини майна) і звинувачено в націоналізмі. У літературі радянського періоду його постать розглядалася виключно з негативізмом.

Помер Микола Мартиніанович Цитович 13 жовтня (30 вересня) 1919 року на 59-му році життя.

Видатний український учений М. Цитович постає як економіст-фінансист зі світовим ім'ям, громадський діяч, педагог, фундатор науки про місцеві фінанси. Його дисертації “Огляд учень про підприємницький прибуток” та “Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат” не мають аналогів і в сучасній економічній літературі, оскільки характеризуються глибиною й комплексністю дослідження в царині історії економічної та фінансової думки.

---

⁵¹ *Цитович Н.М.* Сельское общество как орган местного управления. — К.: Тип. Императорского ун-та св. Владимира: АО печат. и издательского дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. — 233 с.